

OP WEG NAAR VOEDSEL- SOEVEREINITEIT

een ander voedselsysteem bouwen is mogelijk

A SEED
E U R O P E

Zes principes van voedselsoevereiniteit:

1. Mensen van voedsel verzekeren: Voedselsoevereiniteit stelt het recht op voldoende, gezond en cultureel passend voedsel voor elk individu, volk of gemeenschap voorop in het beleid voor landbouw, visserij en veeteelt. Ook voor hen die hongerig of gemarginaliseerd zijn, of zij die in bezet gebied of conflictzones wonen.

2. De producenten van voedsel waarderen: Voedselsoevereiniteit waardeert en bouwt voort op de belangrijke bijdrage die geleverd wordt door mannen en vrouwen die werken op kleinschalige gezinsbedrijven, door herders en traditionele vissers, door bosbewoners en inheemse volkeren, en door arbeiders in de landbouw en visserij - inclusief migranten – die voedsel planten, verbouwen, oogsten en verwerken.

3. Voedselsystemen in hun omgeving integreren: Voedselsoevereiniteit brengt consumenten en producenten dicht bij elkaar. Het stelt hen centraal als er beslissingen worden genomen over voedsel. Het beschermt producenten tegen de effecten van dumping en voedselhulp op de lokale markt. En het beschermt consumenten tegen voedsel dat ongezond of van slechte kwaliteit is en tegen cultuurvreemde voedselhulp of voedsel besmet met GMO's.

4. Lokaal beslissingen nemen: Voedselsoevereiniteit geeft het beheer over territorium, land, weides, water, zaden, vee en vis aan lokale voedselproducenten en respecteert hun rechten; zij zijn het die deze productiemiddelen op een sociale en economisch duurzame manier kunnen gebruiken en verdelen, met behoud van de diversiteit. Voedselsoevereiniteit erkent dat lokale territoria geopolitieke grenzen kunnen overschrijden en waarborgt het recht van lokale gemeenschappen om hun gebied te bewonen en te gebruiken. Het bevordert positieve interactie tussen producenten uit verschillende gebieden en uit verschillende sectoren en versterkt daardoor hun vermogen om interne conflicten en conflicten met lokale en nationale autoriteiten op te lossen.

5. Voortbouwen op lokale kennis en vaardigheden: Voedselsoevereiniteit is gefundeerd op de kennis en kunde van lokale voedselproducenten en hun organisaties, die lokale voedselproductie- en oogstsystemen beschermen, ontwikkelen en beheren. Het bouwt hierop voort door middel van passende onderzoeks- en leerfaciliteiten waardoor deze kennis wordt ondersteund en overgedragen aan volgende generaties.

6. Meewerken met de natuur: Voedselsoevereiniteit gebruikt wat de natuur biedt door middel van gevarieerde landbouw- en oogsttechnieken waar weinig externe toevoegingen aan te pas komen (LISA), die de bijdrage van het ecosysteem maximaliseren en de stressbestendigheid en het aanpassingsvermogen ervan vergroten. Het tracht “de planeet te genezen, zodat de planeet ons kan genezen”. Dit is met name van belang in het licht van klimaatverandering.

Bron: Nyéléni 2007 - Forum for Food Sovereignty¹

---

¹ Vertaling van: <http://www.aardeboerconsument.nl/wp/wp-content/uploads/2008/11/food-sovereignty-uk-food-group-nederlands.pdf>

Inhoud

1. Introductie	5
2. Gevolgen van industriële landbouw	5
3. Oorzaken van problemen in het voedselsysteem	8
4. Oplossingen	10
5. Voedselsoevereiniteit	10
6. Duurzame landbouw	14
7. De rol van sociale bewegingen	16
8. Voedselsoevereiniteit: Noord en Zuid	17
9. Voedselsoevereiniteit in Europa	18
10. Voedselsoevereiniteit in Nederland	20
11. Onderneem Actie!	25
12. Aanbevolen literatuur	26

Tekeningen en foto's van Titom (<http://bxl.attac.be/spip/spip.php?rubrique12>), <http://youth.devp.org/>, <http://viacampesina.org/en/>, <http://swomp.wordpress.com/>, <http://allan.lissner.net/tag/la-via-campesina/>, <http://www.nyelenieurope.net/>, <http://www.versvoko.nl/>.

Afkortingen

CSA	Community Supported Agriculture
EU	Europese Unie
FAO	Voedsel en Landbouw Organisatie van de Verenigde Naties
GLB	Gemeenschappelijk Landbouw Beleid
GGO's	Genetisch Gemodificeerde Organismen
IMF	Internationaal Monetair Fonds
IPCC	Intergovernmenteel Panel mbt Klimaatverandering
Platform ABC	Platform Aarde-Boer-Consument
PAL	Platform Andere Landbouw
VS	Verenigde Staten
WTO	Wereld Handels Organisatie

1. Introductie

Tijdens het Nyéléni forum in 2007 kwamen groeperingen uit de hele wereld bijeen om het principe van voedselsoevereiniteit te duiden. Waarom deden ze dat, wat betekent voedselsoevereiniteit en hoe ziet voedselsoevereiniteit eruit in de praktijk? Deze brochure geeft een aantal antwoorden over het begrip voedselsoevereiniteit.

Om het belang ervan als een haalbaar alternatief voor industriële landbouw te laten zien, worden eerst de oorzaken van de problemen in het huidige voedsel- en landbouwsysteem uitgelegd. Dan volgt een uitleg van het begrip voedselsoevereiniteit met een specifieke focus op de ontwikkelingen in Europa en Nederland die relevant zijn voor voedselsoevereiniteit. Tevens verschaft de brochure praktische informatie over enkele landbouwmethoden die passen bij voedselsoevereiniteit en laat het eenvoudige manieren zien waarop je zelf kan bijdragen aan het bereiken van voedselsoevereiniteit.

2. Gevolgen van industriële landbouw

“Economisten . . . verdelen alle menselijke activiteiten op in ‘productie’ en ‘consumptie’. Alles wat we onder het kopje ‘productie’ doen, is onderhevig aan de economische calculus, en alles wat we onder het kopje ‘consumptie’ doen, niet. De boer wordt beschouwd als een producent die enkel zijn kosten moet verminderen en zijn efficiëntie op elke mogelijk manier moet verhogen, zelfs als hij hierbij voor-de-mens-als-consument de gezondheid van de bodem en de schoonheid van het landschap vernietigt en zelfs als het eindresultaat leegloop van het land en overbevolking van steden is. Er zijn grootschalige boeren, tuinbouwers, voedselabrikanten en fruitkwekers die hun eigen producten nooit zouden willen consumeren. “Gelukkig”, zeggen zij, “hebben we genoeg geld om biologisch geteelde gewassen, zonder het gebruik van gif, te kunnen kopen.”² E.F. Schumacher

Deze observatie van de Britse econoom E.F. Schumacher geldt nog steeds bijna veertig jaar nadat zijn collectie van essays met de titel *Small is Beautiful: Economics As If People Mattered* gepubliceerd is, aangezien het industriële model van voedselproductie nog steeds dominant is in wereld. Dit model is strikt economisch, omdat het maximaliseren van winst het belangrijkste uitgangspunt is. Natuurlijke hulpbronnen en voedsel zijn handelswaar geworden, die alleen de handel dienen. Deze regels van de handel worden voornamelijk bepaald door de machtige (internationale) overheidsinstellingen en grote particuliere bedrijven die voorstander zijn van dit model. Het systeem stimuleert de constante toename van de landbouwproductie, veestapels en visvangst en ook die van overconsumptie. Het is zeer afhankelijk van het gebruik van vooruitgang van technologieën, in de vorm van machines, kunstmest en biotechnologie, omdat deze technologieën de productie zouden moeten kunnen verhogen. Ondanks de claims van de voorstanders van het huidige voedselsysteem, is dit systeem niet duurzaam en naast de filosofische overpeinzingen is er empirisch

² Vertaling uit het Engels: The economists...divide all human activities between 'production' and 'consumption'. Anything we do under the head of 'production' is subject to the economic calculus, and anything we do under the heading of 'consumption' is not. The farmer is considered simply as a producer who must cut his costs and raise his efficiency by every possible device, even if he thereby destroys - for man-as-consumer - the health of the soil and beauty of the landscape, and even if the end effect is the depopulation of the land and the overcrowding of cities. There are large-scale farmers, horticulturists, food manufacturers and fruit growers today who would never think of consuming any of their own products. 'Luckily, they say, 'we have enough money to be able to afford to buy products which have been organically grown, without the use of poisons.

bewijs dat ondersteunt dat het huidige systeem niet duurzaam is.

• **Honger en ondervoeding**

Honger is het grootste gezondheidsgevaar in de wereld en het is een dagelijkse werkelijkheid voor 925 miljoen mensen, waarvan er 98% in ontwikkelingslanden leven.³

Tekorten aan ijzer en jodium, die gemakkelijk kunnen worden voorkomen, hebben beide invloed op 2 miljard mensen wereldwijd. In ontwikkelingslanden sterven ieder jaar 10,9 miljoen kinderen onder de vijf jaar. Ondervoedings- en honger gerelateerde ziektes veroorzaken 60% van de sterfgevallen.⁴ De problemen van honger en ondervoeding hebben ook een genderspect. Iets meer dan de helft van de wereldbevolking bestaat uit vrouwen, maar meer dan 60 procent van de mensen die honger lijden in de wereld is vrouw.⁵

Het is moeilijk om het huidige kapitalistische en technologie-intensieve voedsel- en landbouwsysteem niet de schuld te geven van deze problemen. Dit systeem, dat opgedrongen is in ontwikkelingslanden door de Wereldbank en het Internationaal Monetair Fonds (IMF), stimuleert massaproductie en handel.⁶ Het is niet verrassend dat de grote agro-voedselbedrijven recordwinsten hebben behaald in de afgelopen jaren.⁷ Ondanks het feit dat er voldoende voedsel op de wereld is om iedereen te voeden, zijn de meesten van de hongerigen te arm om het te kopen. De hongerigen zijn grotendeels marginale boeren, die niet kunnen concurreren nadat ze zijn blootgesteld aan de wereldmarkt.⁸ Kleinschalige boeren verdwijnen steeds meer en worden vervangen door een klein aantal grotere en technologisch verder ontwikkelde boeren. Daarnaast wordt ook een groot percentage van de voedselgewassen vervangen door winst-genererende gewassen voor veevoer en biobrandstoffen.

• **Milieuproblemen en problemen met biodiversiteit**

Intensieve landbouwmethoden zijn één van de belangrijkste oorzaken van milieuproblemen zoals bodemdegradatie en verzilting, verlies van biodiversiteit, dalende opbrengsten, uitputting van zoetwatervoorraden en ontbossing.⁹ De feiten spreken voor zich. Industriële landbouw gebruikt 70% van het beschikbare zoete water. Monoculturen zijn de voornaamste oorzaak van verlies aan biodiversiteit in de landbouw. Slechts twintig gewassen voorzien in 90% van het voedsel.¹⁰ Volgens nieuwsblad The Guardian, is tot 40% van het huidige landbouw-areaal ernstig gedegradeerd door

3 FAO (2010) Global Hunger Declining, but Still Unacceptably High. Via <http://www.fao.org/docrep/012/al390e/al390e00.pdf>.

4 UNICEF (2006) The State of the World's Children. Via http://www.unicef.org/sowco6/pdfs/sowco6_fullreport.pdf.

5 ECOSOS (2007) Strengthening Efforts to Eradicate Poverty and Hunger, including through the Global Partnership for Development. Via <http://documents.wfp.org/stellent/groups/public/documents/communications/wfp224568.pdf>.

6 Friend of the Earth International (2001) 'Sale of the Century'. Via http://www.foe.co.uk/resource/reports/qatar_food_sovereignty_1.pdf

7 Holt-Gimenez, E. (2009) 'From Food Crisis to Food Sovereignty: The Challenge of Social Movements', Monthly Review, 61(3). Via <http://monthlyreview.org/2009/07/01/from-food-crisis-to-food-sovereignty-the-challenge-of-social-movements>.

8 Ibid.

9 Madeley, J. (2002) Food for All: The Need for a New Agriculture, London: Zed Books: 129-142.; UK Food Group (2010) Securing Future Food: towards Ecological Food Provision.

10 Madeley, J. (2002) Food for All: The Need for a New Agriculture, London: Zed Books:140.

intensief gebruik van kunstmest.¹¹ Als het onduurzame, chemische boeren doorgaat op de huidige manier, zal het aandeel van landbouwgrond die al ernstig gedegradeerd is, toenemen met nog eens 40 miljoen hectare in 2050.¹²

• **Klimaatverandering en energie-gebruik**

Industriële landbouw is één van de belangrijkste oorzaken van klimaatverandering, welke zelf weer een bedreiging voor de landbouw vormt.¹³ Sommige herbiciden en pesticiden bijvoorbeeld, vooral die welke stikstof bevatten, stimuleren de activiteit van micro-organismen wat leidt tot snellere ontbinding van onkruid en planten, waardoor de heropname van organisch materiaal in de bodem vermindert. Nitraatoxide (N_2O) is een broeikasgas dat 300 keer sterker is dan koolstofdioxide. Het wordt uitgestoten bij de toepassing van kunstmest en, naast het feit dat het bijdraagt aan de opwarming van de aarde, is ook bewezen dat het serieuze schade aan de bodem kan toebrengen.¹⁴ Landbouw is verantwoordelijk voor 75% van de wereldwijde N_2O -uitstoot. Rapporten bevestigen dat het telen van monocultuur-gewassen en het excessieve gebruik van chemicaliën de uitstoot van CO_2 uit de bodem doet toenemen, de bodem uitput en de aarde opwarmt.¹⁵ Volgens het Intergouvernementeel Panel over Klimaatverandering (Intergovernmental Panel on Climate Change, IPCC) is landbouw verantwoordelijk voor 10-12% van de totale uitstoot van broeikasgassen door menselijke activiteit en voor bijna een kwart van de voortdurende toename van broeikasgasuitstoot.¹⁶ Ten slotte, het hele voedselsysteem draait op fossiele brandstoffen. Zo is de grote meerderheid van gewassen bedoeld voor de export en reizen ze grote afstanden over de wereld. Daarnaast is de productie van kunstmest, pesticiden en herbiciden erg energie-intensief en dit geldt ook voor de verwerking van voedsel. Een gemiddeld voedingsmiddel reist ongeveer 2000 kilometer voordat het onderdeel wordt van een maaltijd. Industriële landbouw heeft de absurde situatie gecreëerd waarbij voor productie, verwerking, distributie en bereiding 10 kcal energie nodig is om slechts 1 kcal aan voedselenergie te kunnen produceren.¹⁷

• **Sociaal-economisch**

Kapitaal- en technologie-intensieve landbouw ontwricht de traditionele manieren van ruraal levensonderhoud, doordat deze werkeloosheid, schulden en armoede in rurale gemeenschappen veroorzaakt. Landbouw zou de langetermijnoplossing tegen honger moeten zijn, maar veel van de mensen in rurale gebieden in ontwikkelingslanden, die honger hebben, hebben geen toegang tot land of kunnen geen gebruik maken van land om in hun voedsel te voorzien. Kleinschalige boeren overal op de wereld zijn

11 Sample, I. (2007) 'Global Food Crisis Looms as Climate Change and Population Growth Strip Fertile Land', The Guardian, via <http://www.guardian.co.uk/environment/2007/aug/31/climatechange.food>.

12 UNEP, 2007. "Planet's Tougher Problems Persist, UN Report Warns", Global Environment Outlook (GEO), United Nations Environment Programme, Nairobi, Kenya.

13 Lin, B.B. et al (2009) 'Effects of Industrial Agriculture on Climate Change and the Mitigation Potential of Small-scale Agro-ecological Farms', New World Agriculture and Ecology Group report. Via <http://bc.barnard.edu/~kmcguire/pdfs/Lin%20et%20al.%202011.pdf> (10-02-2012); GRAIN (2011) Food and Climate Change: the Forgotten Link. Via <http://www.grain.org/article/entries/4357-food-and-climate-change-the-forgotten-link>.

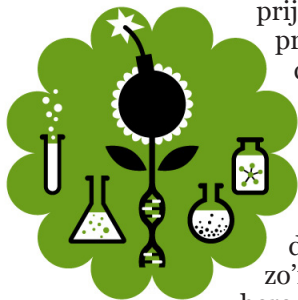
14 Greenpeace (2008) Agriculture's Climate Change Role Demands Urgent Action. Via <http://www.greenpeace.org/canada/en/recent/agriculture-and-climate-change/>; GRIST (2010) New Research: Synthetic Nitrogen Destroys Soil Carbon, Undermines Soil Health. Via <http://grist.org/food/2010-02-23-new-research-synthetic-nitrogen-destroys-soil-carbon-undermines/>.

15 Shiva, V. (2011) Climate Change and Agriculture. At <http://www.vandanashiva.org/?p=536>; GRAIN (2011) Food and Climate Change: the Forgotten Link. Via <http://www.grain.org/article/entries/4357-food-and-climate-change-the-forgotten-link>.

16 Lin, B.B. et al (2009) 'Effects of Industrial Agriculture on Climate Change and the Mitigation Potential of Small-scale Agro-ecological Farms', New World Agriculture and Ecology Group report. Via <http://bc.barnard.edu/~kmcguire/pdfs/Lin%20et%20al.%202011.pdf>.

17 Baviera, M. and W.Bello (2009) 'Food Wars', Monthly Review 61(3). Via <http://monthlyreview.org/2009/07/01/food-wars>.

kwetsbaar. Velen hebben hun land verlaten, omdat ze niet overeind konden blijven in ongunstige omstandigheden zoals door goedkope voedselimporten, constante prijsveranderingen, dumping, schulden opgedaan door te proberen mee te doen aan de industriële voedselproductie, concurrentie van grotere boeren en de verplichting om auteursrechten te betalen aan octrooihouders en anderen. De meeste van deze producenten zijn naar de stedelijke gebieden getrokken en hebben bijgedragen aan de uitbreiding van sloppenwijken aan de rand van grote steden. Een stijgend aantal boeren ziet geen weg meer dan die van zelfmoord, waar alleen al in India geschat wordt dat zo'n 250.000 boeren zich in de afgelopen 15 jaar van het leven beroofd hebben.¹⁸

Veel kleinschalige boeren, vooral in het Zuiden, zijn de laatste jaren van hun land verdreven door agressieve Westerse investeerders die het land willen monopoliseren (door pacht of door aanschaf) gericht op uitbreiding van de teelt van winstgevende cashcrops voor de export. Deze praktijk die landjepik (landgrabbing) genoemd wordt, gaat vaak gepaard met geweld en dwang en wordt ondersteund door internationale financiële instituties en lokale regeringen. En hoewel milieudegradatie en een veranderend klimaat de situatie verergeren, wordt het lijden van boeren vaak direct veroorzaakt door machtige bedrijven.¹⁹

3. Oorzaken van de problemen in het voedselsysteem

Voor de huidige problemen in de voedselketen en de verspreiding van industriële landbouw zijn twee structurele oorzaken:

1) Het systeem wordt beheerd door ontwikkelde landen die de liberalisering van handel en het overnemen van een landbouw-exportmodel promoten, en het dient hun belangen. De landbouwsector van ontwikkelde landen is opgezet om overschotten te produceren die naar ontwikkelingslanden worden verscheept. Het is bijvoorbeeld paradoxaal dat Mexico, het land waar maïs het eerst werd gedomesticeerd, nu afhankelijk is van de import van maïs uit de VS.²⁰

In de jaren tachtig van de vorige eeuw begon het Noorden met het opdringen van het exportmodel aan ontwikkelingslanden. Ontwikkelingslanden werd financiële hulp beloofd onder de voorwaarde dat ze deel zouden nemen aan de Structurele Aanpassings Programma's (SAPs) die ontwikkeld waren door Wereldbank en IMF. Met andere woorden, deze landen werden gedwongen om onderdeel te worden van de op handel gebaseerde neoliberale wereldorde, waarin ze goedkope hulpbronnen moeten exporteren en goedkope, gesubsidieerde landbouwproducten uit het Noorden moeten importeren. De Wereldhandelsorganisatie WTO en het IMF dwongen regeringen om hun voedselvoorraden te verkopen en de voedselproductie te privatiseren, wat hen

¹⁸ Skynews (2011) Wave of Suicides among Indian Farmers. Via <http://news.sky.com/home/world-news/article/16112805>.

¹⁹ GRAIN (2010) Land Grabbing in Latin America. Via <http://www.grain.org/article/entries/3995-land-grabbing-in-latin-america>.

²⁰ Baviera, M. and W.Bello (2009) „Food Wars”, Monthly Review 61(3). Via <http://monthlyreview.org/2009/07/01/food-wars>.

nog meer afhankelijk maakte van importen.²¹

Dit Westerse exportmodel gaat hand in hand met grootschalige monocultuur-landbouw. Op veel plaatsen werden kleine familieboeren van hun land verdreven en werden lokale markten vernietigd om plaats te maken voor industriële landbouw.

De Wereldbank heeft toegegeven dat de SAPs niet alleen de landbouwsectoren van ontwikkelingslanden niet hebben helpen ontwikkelen, maar ook dat ze zeer

negatieve gevolgen voor het milieu en de economie hadden, en dat ze een van de oorzaken waren van de voedselcrisis van 2006-2008. Desondanks gaat de Wereldbank door met het bevorderen van landbouw beheerst door grote bedrijven als de oplossing voor de voedselproductieproblemen in ontwikkelingslanden.²²

2) Multinationale bedrijven spelen een sleutelrol bij het bepalen van het (handels) beleid over voedsel en landbouw. De beheersing door bedrijven is een probleem op zich maar leidt ook tot uitbreiding van de industriële landbouw. Het huidige voedselregime wordt gekenmerkt door monopolies en mega-winsten van agro-voedselbedrijven, speculatie met voedselprijzen, geglobaliseerde vleesproductie en groeiende verbanden tussen voedsel en brandstof. Vrijwel alle voedselsystemen in de wereld zijn gelinkt aan het door bedrijven beheerste voedselsysteem. Dit regime wordt gecontroleerd door een verafgelegen agro-voedsel industrieel complex, dat bestaat uit grote bijna-monopolies als Monsanto, Syngenta, Cargill, Nestlé en Walmart. Dankzij eigendomsrechten en gunstige neoliberale handelsregels, zijn de agro-voedselbedrijven op weg om de gehele voedselketen te monopoliseren. Een klein aantal van hen heeft al het grootste deel van de bestaande zaadrasen, agro-chemicaliën en voedselproductie in handen en domineert de wereldvoedselmarkt. Land in het Zuiden is daarnaast steeds verder geprivatiseerd en is steeds meer in handen van een klein aantal machtige spelers gekomen.

Naast deze twee structurele oorzaken zijn er verschillende andere, meer recente factoren die vooral van invloed waren op de voedselcrisis van 2006-2008:

- Het toenemende belang van agrobrandstoffen, vaak misleidend biobrandstoffen genoemd. Veel gewassen worden niet langer als bron voor voedsel maar voor agrobrandstoffen gebruikt.
- De toename van de middenklasse in India en China en de toename van de consumptie van vlees in deze landen. Dit zorgde ervoor dat er meer voedsel als veevoer gebruikt wordt dan voor direct menselijke consumptie.
- Speculatie met voedsel speelt ook een rol. Zo werden de prijzen van voedsel kunstmatig opgedreven door speculatie nadat importerende landen afhankelijk werden van goedkoop voedsel vanuit het buitenland.²³

21 Rosset, P. (2009) 'Agrofuels, Food Sovereignty, and the Contemporary Food Crisis', Bulletin of Science Technology Society 29(3): 189-193.

22 Baviera, M. and W.Bello (2009) 'Food Wars', Monthly Review 61(3). Via <http://monthlyreview.org/2009/07/01/food-wars>.

23 Rosset, P. (2009) 'Agrofuels, Food Sovereignty, and the Contemporary Food Crisis', Bulletin of Science Technology Society 29(3): 190.

- Klimaatverandering. Dat is een van de resultaten van industriële landbouw, maar heeft zelf ook een negatieve invloed op het voedselsysteem.
- De omzetting van landbouwgrond in stedelijke bebouwing.

4. Oplossingen

Het is duidelijk dat de weg naar een duurzaam en eerlijk voedselsysteem dat rijk is aan biodiversiteit, radicale veranderingen vereist in de ecologische, politieke, sociale en economische sferen die bepalen hoe de landbouw vormgegeven wordt. Huidige mainstream-oplossingen voor de problemen in de landbouw en voedselproductie die door internationale instituties en regeringen worden aangedragen, falen. En het vasthouden aan principes die gebaseerd zijn op een steeds grotere concentratie in op handel gebaseerde voedselzekerheid is onvoldoende om de problemen op te lossen. Om het bestaande systeem tegen te werken, hebben we geen nieuwe markten, nieuwe producten en meer overheid nodig. Wat wèl nodig is, en wat al wereldwijd gaande is in gemeenschappen en sociale netwerken, is een nieuwe vorm van evaluatie van landbouwtechnologie en het voedselsysteem als geheel in termen van hun gevolgen voor het milieu en de kwaliteit van de menselijke samenleving.²⁴

5. Voedselsoevereiniteit

‘De onderdrukten proberen te bevrijden zonder hun reflectieve participatie in de handeling van de bevrijding is het behandelen van hen als objecten die moeten worden bevrijd uit een brandend gebouw.’²⁵ Paulo Freire

De landbouwbewegingen van georganiseerde boeren en inheems mensen stellen al lange tijd dat het exportgerichte en op vrije handel gebaseerde, industriële landbouwsysteem van grote bedrijven moet worden ontmanteld en ze hebben daartoe het begrip voedselsoevereiniteit als alternatief omarmd. In 1996 is de term voedselsoevereiniteit voor het eerst geïntroduceerd door La Vía Campesina, de grootste internationale beweging van familieboeren, vissers, landarbeiders, bosbeheerders, landloze boeren en inheemse groepen in de wereld. La Vía Campesina is actief op lokaal, nationaal en internationaal niveau. Het begrip voedselsoevereiniteit is bedoeld als antwoord op het bestaande begrip voedselzekerheid. Het tegenover elkaar zetten van deze twee termen maakt duidelijk

waar voedselsoevereiniteit over gaat. Eén van de definities die de Voedsel- en

²⁴ Land, C. (2009) 'Cycles of Sustainability: From Automobility to Bicycology'. In: S. Boem and S. Dabhi (eds) *Upsetting the Offset*, UK:MPG Books Group: 332.

²⁵ Origineel: Attempting to liberate the oppressed without their reflective participation in the act of liberation is to treat them as objects that must be saved from a burning building.

Landbouworganisatie voor het begrip voedselzekerheid hanteert, is:

‘Voedselzekerheid [is] een situatie die bestaat wanneer alle mensen, ten alle tijden, fysieke, sociale en economische toegang hebben tot voldoende, veilig en voedzaam voedsel dat voldoet aan hun dieetbehoeften en voedselvoorkeuren voor een actief en gezond leven.’²⁶

Een van meest recente definities van voedselsoevereiniteit kan gevonden worden in de in Mali door La Vía Campesina aangenomen Verklaring van Nyéléni uit 2007:

‘Voedselsoevereiniteit is het recht van mensen op gezond en cultureel passend voedsel, geproduceerd op ecologisch verantwoorde en duurzame wijze in een voedsel- en landbouwsysteem dat door hen zelf wordt vormgegeven. Het plaatst de ambities en behoeften van hen die voedsel produceren, distribueren en consumeren centraal in voedselstructuren en het beleid, in plaats van steeds te buigen voor de eisen van de markt en grote corporaties. Het behartigt de belangen van de volgende generatie. Voedselsoevereiniteit biedt een strategie voor verzet tegen en ontmanteling van het huidige op winst gerichte voedselregime en het biedt richtlijnen voor lokale producenten en consumenten bij het inrichten van hun voedselsystemen, landbouw, visserij en veeteelt. Voedselsoevereiniteit geeft voorrang aan de lokale en nationale markten en economieën. Het geeft macht terug aan de boer(in) en bevordert familielandbouw, traditionele visvangst en veeteelt door herders. Productie, distributie en consumptie wordt hierdoor zowel op ecologisch, sociaal als economisch vlak verduurzaamd. Voedselsoevereiniteit staat voor een transparante handel die een rechtvaardig inkomen garandeert voor iedereen en die consumenten het recht geeft te beslissen over hun eigen voedsel. Het waarborgt de rechten van hen die voedsel produceren om grond, gebieden, water, zaden, vee en biodiversiteit te beheren en te gebruiken. Voedselsoevereiniteit betekent een omslag naar nieuwe sociale relaties, vrij van onderdrukking en zonder discriminatie tussen mannen en vrouwen of tussen volkeren, sociale klassen of generaties.’²⁷

De quote van de Braziliaanse onderwijzer Paulo Freire Freire illustreert perfect het verschil tussen beide manieren van aanpak, alhoewel in sterkere termen. Simpel gezegd schrijft het begrip voedselzekerheid voor dat er beleid en praktijken nodig zijn met betrekking tot het voedselsysteem, die gezonde leefomstandigheden voor elke persoon op aarde garanderen. Het behandelt mensen en landen enkel als consumenten en ontvangers van goederen, maar zegt niets over de functionerende mechanismen in de voedselketen en de participatie van de actoren.

Voedselsoevereiniteit daarentegen, bevordert de principes van het gezonde verstand van de gemeenschapsautonomie, culturele integriteit en rentmeesterschap van het milieu en stelt drie doelen – gelijkheid, duurzaamheid en directe democratie. Voedselsoevereiniteit vervangt de ‘one size fits all’-aanpak voor het recht van elk land, volk of gemeenschap om zelf te beslissen over landbouw- en voedselbeleid,

²⁶ FAO (2002) The State of Food Insecurity in the World 2001, Rome.

²⁷ Vertaling, zie noot 1

zolang dit de soevereiniteit van andere landen niet beïnvloedt. Op deze wijze zou elk land beschermd zijn tegen de discriminerende regels van de WTO. De term voedselsoevereiniteit zelf is bedacht door de organisaties die de kleine boeren in La Via Campesina vertegenwoordigen.

Voedselsoevereiniteit politiseert het systeem om twee redenen – ten eerste, omdat het de macht en de besluitvorming ter discussie stelt en het accent legt op democratische participatie en ten tweede, omdat het als doel heeft om een sociale verandering teweeg te brengen door het voedselsysteem te veranderen.

Voedselsoevereiniteit betekent een fundamentele beweging weg van het industriële en neoliberale paradigma voor voedsel en landbouw (zie tabel 1). Voedselsoevereiniteit bevordert de lokale ontwikkeling van landbouw en voedselproductie

en het onderkent dat a) er op dit moment nog steeds veel verschillende, lokale voedselsystemen op de wereld zijn, vooral in ontwikkelingslanden; en b) dat het grootste deel van het voedsel op de wereld wordt geteeld, verzameld en geoogst door meer dan 2.5 miljard kleinschalige boeren, herders, bosbewoners en ambachtelijke vissers. Dit voedsel wordt voornamelijk lokaal verkocht, verwerkt, doorverkocht en geconsumeerd, waarbij veel mensen hun inkomsten en levensonderhoud uit werk en activiteiten van verschillende onderdelen van de voedselketen halen – van zaad tot bord. Dergelijke lokaal ontwikkelde voedselsystemen vormen de fundering van voeding, inkomens, economieën en cultuur wereldwijd.²⁸

Tabel 1

Issue	Dominante Model	Voedselsoevereiniteit Model
Handel	Vrije handel van alles	Voedsel en landbouw vrijgesteld van handelsverdragen
Productie-prioriteit	Agro-exporten	Voedsel voor lokale markten
Prijzen van gewassen	‘Wat de markt dicteert’ (intact laten van mechanismen die lage prijzen afdwingen)	Eerlijke prijzen die de kosten van productie dekken en boeren en landarbeiders een leven met waardigheid geven
Markttoegang	Toegang tot buitenlandse markten	Toegang tot lokale markten; een einde aan de verdrijving van boeren van hun eigen markten door agro-bedrijven

²⁸ Pimbert, M. (2008) Towards Food Sovereignty: Reclaiming Autonomous Food Systems, London: IIED

Subsidies	Terwijl deze verboden zijn in de Derde Wereld, zijn vele subsidies in de VS en Europa toegestaan – maar alleen toegekend aan de grootste boeren	Subsidies die andere landen niet schaden (via dumping) zijn OK; bijvoorbeeld alleen subsidies voor familieboeren, voor directe marketing, prijs/inkomenssteun, bodemconservatie, omschakeling naar duurzaam boeren, onderzoek, etc.
Voedsel	Vooraf slechts handelswaar; in de praktijk betekent dit verwerkt, besmet voedsel dat vol zit met vet, suiker, mais-fructosestroop en resten van gifstoffen	Een mensenrecht: specifiek, moet gezond, voedzaam, betaalbaar, cultureel passend en lokaal geproduceerd zijn.
De mogelijkheid om te produceren	Een optie voor degenen die economische efficiënt zijn	Een recht van de rurale bevolking
Honger	Veroorzaakt door lage productiviteit	Een probleem van toegang en distributie; veroorzaakt door armoede en ongelijkheid
Voedselzekerheid	Behaald door voedsel te importeren van waar het het goedkoopst is	Het grootste wanneer voedselproductie in de handen van de hongerigen is; of wanneer voedsel lokaal geproduceerd wordt
Controle over productieve hulpbronnen (land, water, bossen)	Geprivatiseerd	Lokaal, door de gemeenschap beheerd
Toegang tot land	Via de markt	Via daadwerkelijke hervormingen in de landbouw; zonder toegang tot land is de rest zinloos
Zaden	Handelswaar dat je kunt octrooieren	Een gedeelde erfenis van de mensheid, die wordt beheerd door rurale gemeenschappen en culturen; 'geen octrooien op leven'
Ruraal krediet en investeringen	Door private banken en bedrijven	Door de publieke sector; met het oog op ondersteuning van familielandbouw
Dumping	Geen issue	Moet worden verboden
Monopolies	Geen issue	De kernoorzaak van de problemen; monopolies moeten worden opgebroken
Overproductie	Bestaat niet, per definitie	Drijft prijzen naar beneden en boeren in armoede; er is beleid nodig voor aanbodmanagement in de VS en Europa
Genetisch Gemodificeerde Organismen (GGOs)	De toekomst	Slecht voor de gezondheid en het milieu; een overbodige techniek
Landbouw technieken	Industrieel, monocultuur, chemisch-intensief; gebruik makend van GGOs	Agro-ecologisch, duurzame landbouw methoden, geen GGOs

Boeren	Anachronismen; de inefficiënte zullen verdwijnen	Beschermers van cultuur en plantgenetisch materiaal; beheerders van productieve hulpbronnen; bronnen van kennis; interne markten en bouwstenen van brede, inclusieve economische ontwikkeling
Stedelijke consumenten	Arbeidskrachten die zo min mogelijk betaald moeten worden	Hebben een basisinkomen nodig
Een andere wereld (alternatieven)	Onmogelijk/ niet interessant	Mogelijk en rijkelijk aangetoond

6. Duurzame landbouw

Duurzame landbouw is een essentieel onderdeel van voedselsoevereiniteit en heeft vele verschijningsvormen. Agro-ecologische landbouw is één van de alternatieven voor industriële landbouw die overeen komt met het voedselsovereiniteitsbegrip. Agro-ecologie als wetenschap past 'ecologische concepten en principes toe op het ontwerp en management van duurzame landbouw ecosystemen'.²⁹ Het bevordert traditionele en lokale landbouwmethoden die van regio tot regio verschillen maar dezelfde sturende principes delen: Verminder het gebruik van chemicaliën en alle andere externe input-methoden, gebruik hernieuwbare hulpbronnen, conserveer de bodem en alle natuurlijke hulpbronnen, creëer synergieën tussen planten en dieren, focus op biodiversiteit en geef macht aan mensen.

Agro-ecologie kan niet beperkt worden tot bijvoorbeeld biologische landbouwmethoden. De principes kunnen toegepast worden op zowel conventionele, biologische gewassen als op gecombineerde teelt. Daarnaast zijn niet alle biologische manieren van boeren agro-ecologisch. Een biologisch monocultuur bedrijf is minder duurzaam als een policultuur bedrijf en heeft minder opbrengsten.

Wetenschappelijk onderzoek toont aan dat agro-ecologische landbouwtechnieken het beter doen op het gebied van opbrengst-productiviteit. Daarom zijn deze technieken veelbelovend om honger en ondervoeding aan te pakken als wordt gekeken naar de totale opbrengst in plaats van naar de opbrengst van slechts één gewas. De opbrengstvoordelen variëren van 20 tot 60 procent, omdat er in policulturen minder verliezen zijn door onkruid (door te telen daar waar normaal onkruid groeit), insecten en ziekten (omdat er verschillende plantensoorten aanwezig zijn). Daarnaast maken policulturen efficiënter gebruik van de aanwezige hulpbronnen, water, licht en nutriënten.³⁰ Maar agro-ecologie gaat niet alleen om het behalen van hogere opbrengsten, het stelt ook het doel om deze te behalen op een milieuvriendelijke duurzame en sociaal rechtvaardige manier. Het benadrukt de voordelen van kleinschalige boerenbedrijven boven grote, is afhankelijk van de kennis en innovatie van kleine boeren en geeft hen het initiatief in handen. Het heeft als doel om landbouw

²⁹ Altieri, M.A. (2009) 'Agroecology, Small Farms and Food Sovereignty', Monthly Review 61(3). Via <http://monthlyreview.org/2009/07/01/agroecology-small-farms-and-food-sovereignty>.

³⁰ Ibid.

en voedsel toegankelijk te maken voor de armste en meest gemarginaliseerde gemeenschappen in het Zuiden. Landbouwsystemen gebaseerd op agro-ecologische principes zijn diverser en hebben een groter aanpassingsvermogen. Bovendien is agro-ecologie een haalbare oplossing voor milieuproblemen zoals klimaatverandering. Deze productiemethode kan de aarde afkoelen, aangezien het organisch materiaal terug geeft aan de bodem, koolstof in de bodem houdt en biologische mest in plaats van giftige chemische kunstmest gebruikt.³¹

Er zijn verschillende andere aanpakken die min of meer verwant zijn aan agro-ecologie. Biologische landbouw, permacultuur en biologisch-dynamische landbouw zijn drie van de meest verspreide methoden die als goed haalbare alternatieven voor industriële landbouw kunnen dienen.

Biologische landbouw is een productiemethode die de gezondheid van de bodem, ecosystemen en mensen in stand houdt. In de biologische landbouw worden materialen en toepassingen gebruikt die de ecologische balans van natuurlijke systemen bevorderen en die het landbouwsysteem inpassen in het ecologische geheel. De biologische landbouw maakt geen gebruik van synthetische meststoffen, pesticiden, stoffen die de plantengroei reguleren (zoals hormonen), antibiotica voor vee, toevoegingen aan voedsel of van genetische gemodificeerde organismen.³² Toch kunnen biologische producten met behulp van technieken zoals monoculturen onduurzaam geteeld worden op grootschalige industriële boerenbedrijven. Bovendien is er, vooral in het Noorden, een grote markt voor biologische landbouwproducten; daarom neemt de interesse van multinationals toe. Er is een groot risico dat de biologische landbouw onduurzaam en exportgeoriënteerd wordt, net zoals het grootste deel van de huidige conventionele landbouw.³³

Permacultuur is ontwikkeld in Australië als een manier om voedsel te produceren op een manier die natuurlijke ecosystemen nabootst. Het respecteert de natuur en werkt ermee samen in plaats van ertegen, om land, planten, dieren en mensen te cultiveren, door relaties te bevorderen die voor allen gunstig (en daardoor duurzaam) zijn. Het woord permacultuur komt van de woorden 'PERMANent agriCULTURE' maar kijkt verder dan alleen landbouw en probeert strategieën te vinden

31 Madeley, J. (2002) Food for All: the Need for a New Agriculture. London: Zed Books; Grain (2009) Earth Matters – Tackling the Climate Crisis from the Ground up. Via <http://www.grain.org/article/entries/735-earth-matters-tackling-the-climate-crisis-from-the-ground-up>.

32 IFOAM Definition of Organic Agriculture. Via http://www.ifoam.org/growing_organic/definitions/doa/index.html.

33 Grain (2008) Whose Harvest? The Politics of Organic Seed Certification. Via <http://www.grain.org/article/entries/141-whose-harvest-the-politics-of-organic-seed-certification>.

om duurzame voedselproductie te bewerkstelligen en een wereldwijde beweging te worden die alle aspecten van hoe we als mens harmonieus kunnen leven op de aarde met haar eindige hulpbronnen meeneemt – een ‘PERMANENT CULTURE’. Permacultuur zoekt naar de beste manier om gebruik te maken van alle componenten van een systeem en gebruikt geen externe inputs.³⁴ Het kan worden toegepast in rurale en stedelijke gebieden en kan zowel marginaal zijn of op de markt georiënteerd. Permacultuur geeft al zeer goede resultaten in delen van Afrika, Azië (India, China, Vietnam, Nepal) en Zuid-Amerika.³⁵

Biologisch-dynamische landbouw legt de nadruk op de holistische ontwikkeling van relaties tussen bodem, planten en dieren als een zelfvoorzienend systeem. Het heeft veel overeenkomsten met de biologische landbouw. Het sluit het gebruik van kunstmatige chemicaliën op de bodem en planten uit en stimuleert het gebruik van compost en mest. Wat specifiek aan deze aanpak is, is dat het een spiritueel aspect aan landbouw toevoegt. Biologisch-dynamische boeren proberen mensen en de natuur vanuit een spiritueel standpunt te begrijpen en betrekken de astronomische kalender in hun boerenpraktijken.³⁶

7. De rol van sociale bewegingen

Welke manier van boeren ook wordt toegepast, dit alleen is niet voldoende om honger, armoede en verlies van biodiversiteit aan te pakken, , als niet ook de belangrijkste oorzaken van deze problemen – de internationale vrijhandel en controle door bedrijven – worden aangepakt. Daarom is het van essentieel belang dat duurzame landbouw en rurale gemeenschappen in hun strijd om het voedselsysteem te veranderen, worden ondersteund door sociale bewegingen. Het is een politieke strijd om het beleid en de wetgeving op nationaal en internationaal niveau te veranderen. Een aantal van de beleidsverschuivingen die de voedselsoevereiniteitsbeweging probeert te bereiken zijn hieronder vermeld.³⁷

Op nationaal niveau:

- Eerlijke landhervormingen en herverdeling van overtollig land aan pachters via een op rechten gebaseerde aanpak ten aanzien van het milieu en ontwikkeling.
- Bescherming van de kennis en rechten van boeren en herders om zaden te bewaren en om rassen van planten en vee te verbeteren.
- Beleid dat eerlijke prijzen voor producenten en consumenten garandeert.
- Herintroductie van beschermende veiligheidsmaatregelen voor nationale economieën om stabiele prijzen die de kosten van productie dekken te garanderen.
- Aanwenden van subsidies voor kleinschalige boeren en arbeiders in de voedselsector.
- Toename van financiering voor en heroriëntatie van de publieke R&D en landbouw- en voedselwetenschap naar participatieve methoden.

³⁴ Madeley, J. (2002) Food for All: the Need for a New Agriculture, London: Zed Books. Zie <http://www.gburnett.unisonplus.net/Perma/> voor meer informatie over permacultuur.

³⁵ Ibid: 43-44

³⁶ Institute of Science in Society (2008) Saving the World with Biodynamic Farming, ISIS report. Via <http://www.i-sis.org.uk/biodynamicFarming.php>.

³⁷ Volledige lijst: Pimbert, M. (2008) Towards Food Sovereignty: Reclaiming Autonomous Food Systems, London: IIED: 51-53. Via <http://pubs.iied.org/pdfs/Go2268.pdf>.

- Brede burger en niet-specialistische betrokkenheid bij het vormen van beleid.
- Heldere en accurate labelling van voedsel en veevoer, met bindende wetgeving voor alle bedrijven om transparantie, verantwoording, respect voor mensenrechten, publieke gezondheid en milieustandaarden te garanderen.

Op internationaal niveau:

- Heroriëntatie van de einddoelen van handelsregels en hulp zodat ze bijdragen aan het opbouwen van lokale economieën en lokale controle in plaats van de versterking van internationale competitie.
- Management van aanbod om ervoor te zorgen dat publieke steun niet tot overproductie en dumping leidt waardoor de prijzen onder de productiekosten dalen, wat leidt tot schade voor zowel boeren in het Zuiden als in het Noorden.
- Beperving van de machtsconcentratie in de markt door de grote agro-voedselbedrijven en samenwerking voor een effectievere handhaving van kartelwetgeving.
- Verandering van de huidige stelsel voor internationale investeringswetten door de regels voor investeringsbedrijven aan te vechten.
- Een internationale Conventie om het bestaande WTO Landbouwverdrag en relevante clausules in andere overeenkomsten van de WTO te vervangen.

8. Voedselsoevereiniteit in Noord en Zuid

De implicaties van het huidige voedselsysteem zijn niet hetzelfde in Noord en Zuid, maar ze zijn wel sterk met elkaar verbonden; wat in het Noorden gebeurt, heeft effect op het Zuiden, en omgekeerd. Honger is een realiteit voor ongeveer 900 miljoen mensen, waarvan de meesten in het Zuiden leven. Dit wordt vooral veroorzaakt door handelsregels en industriële praktijken die afkomstig zijn uit het Noorden. Een goed voorbeeld hiervan is de vleesindustrie in Nederland die afhankelijk is van grote soja-importen uit Zuid-Amerika.

Enkele van de recent geïndustrialiseerde landen, zoals China en Brazilië, streven nu hetzelfde landbouwbeleid na als in de Westerse landen; grootschalige, chemisch intensieve teelt van monocultuur-gewassen, openheid voor handel, stimulatie van

landbouwonderzoek en technologische innovatie. Het op Westerse stijl gebaseerde landbouwsysteem in Brazilië, het 'Braziliaanse model' genoemd, wordt als een succesverhaal gebracht en een voorbeeld genoemd voor alle ontwikkelende landen door bepaalde wetenschappers en journalisten.³⁸ Ondanks alle lof, kent het Braziliaanse model alle tekortkomingen van industriële landbouw, goed verborgen achter een paar positieve economische resultaten op de korte termijn. Dit model benadeelt het milieu en bedreigt het levensonderhoud van de eigen bevolking en de boeren en van ieder ander op deze planeet.³⁹ Het feit dat Brazilië de macht en beleid van Westerse landen heeft overgenomen, is bepaald geen deugd te noemen. Het is opmerkelijk dat de aantasting van duurzame landbouw in ontwikkelingslanden vaak gestimuleerd wordt door de lokale politieke en/of economische elite in het Zuiden.

Intussen zijn zowel de mensen in het Zuiden als in het Noorden slachtoffer van de industrialisering van de voedselproductie, doordat het de kwaliteit van voedsel vermindert en het milieu vernietigt. Bovendien lopen alle boeren op de hele wereld tegen dezelfde problemen aan – ze kunnen niet meebeslissen over de landbouw- en handelsregels en zijn zeer afhankelijk van leningen van banken en subsidie van de staat. Zoals al eerder genoemd, gaat de schaalvergroting in de landbouw door en verdwijnen zelfs in het Noorden de kleine boeren.⁴⁰ In het algemeen overleeft industriële landbouw in het Westen vooral door de grote hoeveelheid subsidie. Voedselsoevereiniteit is een aanpak die praktische oplossingen biedt voor boeren en burgers in zowel het Noorden als het Zuiden.

9. Voedselsoevereiniteit in Europa

Zoals het er nu voor staat, helpt de EU de uitbreiding van de industriële landbouw via het Gemeenschappelijk Landbouw Beleid (GLB). Het GLB stimuleert intensieve grootschalige landbouw en het excessief gebruik van pesticiden en kunstmest. Hoewel ze minder in aantal zijn, krijgen vooral grotere Europese boerenbedrijven, net als in andere landen in het Noorden, het grootste deel van de overheidssubsidies ten koste van kleinere boeren. Een kwart van de boeren ontvangt zo driekwart van de GLB-subsidies.⁴¹ Het GLB is daarnaast gericht op handel en tolereert overschotten. Het deel van de productie dat niet wordt geconsumeerd in de EU, wordt gedumpt (verkocht voor lage prijzen) in ontwikkelingslanden, wat de markt in die landen ontwricht. Intussen worden producenten in het Zuiden, door hoge protectionistische tariefmuren, benadeeld wanneer zijn naar de EU exporteren.

De voedselsoevereiniteitsbeweging in Europa is groeiende, vooral na een succesvol forum in Krems (Oostenrijk) in augustus 2011. De Europese beweging voor Voedselsoevereiniteit en een Ander GLB (FoodSovCap) werd gelanceerd in 2009 na jaren van netwerken tussen Europese en nationale organisaties die aan GLB en voedselsoevereiniteit werken. Het voornaamste doel van deze beweging is het veranderen van het GLB in een legitiem, eerlijk, duurzaam en wederzijds ondersteunend Europees landbouw- en voedselbeleid en om voedselsoevereiniteit en

³⁸ The Economist (2010) Brazil's Agricultural Miracle. How to Feed the World? Via <http://www.economist.com/node/16889019>.

³⁹ Baviera, M. and W.Bello (2009) 'Food Wars', Monthly Review 61(3). Via <http://monthlyreview.org/2009/07/01/food-wars>.

⁴⁰ Madeley, J. (2002) Food for All: The Need for a New Agriculture, London: Zed Books.

⁴¹ Madeley, J. (2002) Food for All: the Need for a New Agriculture, London: Zed Books

agro-ecologische landbouwmethoden in het centrum van voedsel- en landbouwbeleid in Europa te krijgen.

Het proces voor een Europees Nyéléni is gelanceerd in 2010, en vele organisaties uit het FoodSovCap-netwerk waren erbij betrokken. In hetzelfde jaar werd de 'Europese voedselverklaring' opgesteld, waarin meer dan 300 organisaties vanuit heel Europa gezamenlijk opriepen tot een diepgaande hervorming van het landbouw- en voedselbeleid van de EU. Om nog effectiever te zijn is de FoodSovCap in 2011 samengegaan met het Europese Nyéléni-proces om het Europese Forum voor Voedselsoevereiniteit in Krems in Oostenrijk te organiseren. Het forum, waarvoor meer dan 400 mensen uit 34 verschillende Europese landen bijeen kwamen, heeft de 'Voedselsoevereiniteit in Europa Nu!'-verklaring opgeleverd. Hierin wordt opgeroepen om voedselsoevereiniteit centraal op te nemen in het GLB, om de EU Biobrandstoffen Richtlijn teniet te doen, en om wereldwijde sturing van internationale handel in de landbouw via de FAO en niet via de WTO te reguleren.⁴²

Er zijn al meerdere organisaties en bewegingen actief, met verschillende wijzen van aanpak, die bijdragen aan het gevecht tegen industriële landbouw en voor voedselsoevereiniteit in Europa. De veldbevrijdingsbeweging, bijvoorbeeld, vecht tegen teelt en import van GGO's in Europa en het octrooieren van leven middels geweldloze verwijdering en vervanging van GGO's op open velden. De beweging is ook betrokken bij het opbouwen van activistische netwerken en bewustwording over deze issues.⁴³

Reclaim the Fields omhelst het principe van voedselsoevereiniteit. Het netwerk bestaat uit actieve lokale groepen in verschillende Europese landen. De beweging ondersteunt de strijd van La Vía Campesina en benadrukt het belang van toegang tot land en het herwinnen van de democratische controle over voedselsystemen. Daarom voeren *Reclaim-the-Fields*-groepen vaak landbezettingen uit als een manier om industrieel gebruikt land terug te eisen voor voedselproductie. Reclaim the Fields bouwt actief aan netwerken, organiseert kampen, debatten en directe acties.⁴⁴

Er wordt veel gewerkt aan het behoud van zadensoevereiniteit in Europa. Verschillende NGOs, coalities van boeren en kleine bedrijven werken mee aan het behoud van zadensoevereiniteit door zaden te bewaren en te ruilen. Kleine en grotere zadenbijeenkomsten en zadenruilbeurzen met deelnemers uit heel Europa vinden plaats in verschillende Europese landen. Meer dan 40 leden van 17 organisaties uit 12 verschillende Europese landen namen deel aan de zadenruilbeurs in Brussel in april 2011 als onderdeel van de Seed Campaign en meer van dergelijk events vinden plaats

⁴² Meer informatie op <http://www.nyelenieurope.net/> en <http://nyelenieurope.net/foodsovcap/>

⁴³ Zie <http://fieldliberation.wordpress.com/>

⁴⁴ Zie <http://www.reclaimthefields.org/node/329>

in 2012.⁴⁵

De Zaad Campagne (Seed Campaign) is gestart in 2008 en bestaat uit organisaties uit heel Europa, die werken aan landbouw- en voedselkwesties. De Campagne heeft verschillende doelen: bescherming van boeren, recht om zaden te produceren/te vermeerderen/te ruilen en te verkopen, verbod op genetische modificatietechnieken in de landbouw, verbod op octrooien op planten en dieren, en een nieuw landbouwbeleid dat ecologische productie stimuleert in plaats van energie-intensieve industriële productie en monoculturen.⁴⁶

Door heel Europa zijn er organisaties zoals Coordination Nationale pour la *Defense des Semences Fermieres*, die zich hebben verenigd in de grote *Save our Seeds*-coalitie. Een aantal initiatieven die de moeite waard zijn om te noemen zijn Court of Eden, een non-profit genen- en biodiversiteitsbank, die één van de grootste collecties aan traditionele en inheemse agro-planrassen van Europa bezit, en het Kokopelli-initiatief, die de zaden van oude rassen bewaart en verkoopt, en trainingen geven over hoe je zaden kunt produceren.⁴⁷

10. Voedselsoevereiniteit in Nederland

Landbouw in Nederland is helemaal gebaseerd op import en export. Nederland is een klein, dichtbevolkt land, maar is nog steeds de tweede exporteur van landbouwproducten (na de VS). Handelswaar komt binnen en veel verschillende voedselproducten verlaten het land weer. De Nederlandse regering en vele mainstream boerenorganisaties zijn erg trots op hun hightech gespecialiseerde productiesysteem voor de wereldmarkt. Maar dit systeem is niet duurzaam, niet voor het milieu noch voor de maatschappij. Het dicteert schaalvergroting op productieniveau, waardoor familieboeren verdwijnen. Het buit het Zuiden uit en de enorme hoeveelheden pesticiden, mest en transport vervuilen het land. Tegelijkertijd is dit systeem ook kwetsbaar in tijden van piekende olie (peakoil), klimaatverandering en de wereldwijde financiële, economische en sociale crises.

Om tot voedselsoevereiniteit te komen, moet het Nederlandse landbouwsysteem veranderen. Om verdere klimaatverandering tegen te gaan zullen er minder transport, minder externe inputs en meer arbeid en energiezuinige productiemethoden moeten worden toegepast. Om beter om te gaan met de gevolgen ervan moeten er meer diverse gewassen geteeld worden en rekening gehouden worden met enerzijds droogte en anderzijds hevige regenbuien. Energiezuinige landbouw is ook nodig, omdat olie schaars wordt. Milieuproblemen, zoals hierboven beschreven, kunnen worden opgelost door duurzame landbouwmethoden, zoals agro-ecologie toe te passen.

Instabiliteit in de wereld kan tot problemen leiden in Nederland, omdat het zo afhankelijk is van import van grondstoffen en voedsel en dan vooral olie, veevoer en andere bulkgewassen. Het zou goed zijn om minder afhankelijk te worden en vervangende stoffen te zoeken binnen Nederland (of omliggende landen). Dit scheelt ook weer voedselkilometers. Binnen het huidige landbouwsysteem hebben grote bedrijven de meeste macht en bepalen deze ook deels het beleid. Boeren zitten

⁴⁵ <http://www.seed-sovereignty.org/EN/>

⁴⁶ <http://www.seed-sovereignty.org/EN/>

⁴⁷ Zie www.saveourseeds.org, www.thecourtofeden.org en <http://www.kokopelli.asso.fr/>

erg vast in het systeem door schulden en door stimulering van de overheid om dit systeem te volgen. Om dingen daadwerkelijk te veranderen, moet de macht van de grote bedrijven worden doorbroken, waardoor boeren weer meer bewegingsvrijheid hebben. Daarnaast moeten er dan natuurlijk wel alternatieven voor handen zijn, zoals kwalitatief goed zaai- en plantgoed en goede afzetkanalen zodat de boer wel inkomsten heeft.

Maar veranderingen worden zichtbaarder met de dag. Er zijn in Nederland wel een aantal initiatieven die voldoen aan het paradigma van voedselsoevereiniteit en die kunnen dienen als alternatief voor het huidige voedselsysteem. Dergelijke systemen schieten momenteel als paddenstoelen uit de grond en zijn erg in opkomst. Dit zijn onder meer lokale Vers-Voedsel-Kollektieven (VersVoko's), Community Supported Agriculture (CSA), beter bekend als Pergola's in Nederland, stadslandbouw, ruilen van zaden, boerenmarkten en anderen. Het vervolg van dit deel geeft voorbeelden van een aantal initiatieven in Nederland.

Eén van de meest actieve initiatieven op het gebied van voedselsoevereiniteit in Nederland is Platform Aarde-Boer-Consument (Platform ABC)⁴⁸. Het platform, dat bestaat uit twee Nederlandse boerenbonden en enkele werkgroepen en organisaties, lobbyt samen met andere organisaties voor een alternatief landbouw- en voedselbeleid op nationaal, Europees en internationaal niveau. Het promoot het Nyéléni Europa forum en haar voorstellen voor een beter GLB.

Platform ABC maakt ook deel uit van Platform Andere Landbouw (PAL)⁴⁹. Het Platform Andere Landbouw is een bredere groep, die bestaat uit o.a. mensen van 25 verschillende organisaties, die landbouw- en voedselissues heeft besproken op 8 oktober 2010 in Utrecht. Uit deze bijeenkomst is de Declaratie van Utrecht; landbouw 2013 voortgekomen, een document dat oproept om regionalisatie, voedselsoevereiniteit, regulering van de markt en een gezonde bodem.⁵⁰

Naast deze twee initiatieven zijn er nog een aantal andere NGO's en groepen die bezig zijn met deelstrijden, zoals Fair Trade (hier en in het Zuiden), die inzetten op biologische productie en toegang tot land. Het gaat hier echter om deelstrijden; Voor het bereiken van voedselsoevereiniteit zijn alle aspecten nodig, daarom worden deze deelstrijden niet tot de voedselsovereiniteitsbeweging gerekend.

• **VersVoko's**

VersVoko's zijn collectieve initiatieven waarbij consumenten zichzelf organiseren om regelmatige basis vers (biologisch) voedsel te betrekken van telers en boeren uit de buurt. De belangrijkste aspecten van VersVoko's zijn de volgende:

- Samenwerking tussen sociale en milieubewuste consumenten en producenten. Het initiatief bewerkstelligt directe en spontane interactie tussen deze twee

⁴⁸ <http://aardeboerconsument.nl>

⁴⁹ <http://aardeboerconsument.nl/samenwerking/samenwerking-in-nederland>

⁵⁰ <http://aardeboerconsument.nl/wp/wp-content/uploads/2010/11/10-10-08-verklaring-van-utrecht-versie-10-11-15.pdf>

belangrijkste elementen in het voedselsysteem.

- Do it yourself – mensen nemen beslissingen en delen het werk en de kosten. Samenwerking tussen sociale en milieubewuste consumenten en producenten. Het initiatief bewerkstelligt directe en spontane interactie tussen de twee belangrijkste elementen in het voedselsysteem. Gezond – consumenten ontvangen seizoensproducten zonder conserveringsmiddelen en pesticiden.
- Sociaal verantwoord – producenten ontvangen een eerlijke prijs voor hun inspanning om voedsel te produceren dat aan hoge milieustandaarden voldoet, terwijl consumenten weinig extra betalen om eerlijk voedsel van hoge kwaliteit te ontvangen.
- Milieuvriendelijk – er worden geen chemicaliën gebruikt in het productieproces. Bovendien is de CO₂ voedselafdruk van VersVoko-initiatieven verminderd tot een minimum, doordat dit lokaal geproduceerde voedsel alleen over korte afstanden wordt vervoerd en minder verpakking nodig heeft dan voedsel dat in supermarkten verkocht wordt.
- Economisch duurzaam – het initiatief draagt bij aan een stabiel inkomen voor lokale boeren.
- Verandering in het huidige voedselsysteem – het initiatief betekent ook minder handel in voedsel als handelswaar, met als resultaat minder milieuschade en exploitatie van boeren in het Zuiden.

Er lopen momenteel een aantal van dit soort projecten in verschillende delen van Nederland waarvan er twee hier worden gepresenteerd.

• **Voedselkollektief de Koppelpoort**

Voedselkollektief de Koppelpoort is een VersVoko-project in Amersfoort. In het kollektief worden biologisch geproduceerde groente, eieren en kaas van boeren uit de directe omgeving aangeschaft. Het is geen organisatie die consumenten bedient aangezien elk lid actief deelneemt en bijdraagt aan het kollektief. Af en toe organiseert men bezoeken aan de producenten. Voedselkollektief de Koppelpoort promoot lokale, kleinschalige boeren en voedselsoevereiniteit. Het geeft macht terug aan boer en consument. Het is een eerlijk alternatief voor de supermarkt en de op fossiele brandstoffen gebaseerde leveringsketen. Productie, distributie en consumptie zijn daarom ecologisch, sociaal en economische duurzaam.

• **Versgroep van Vokomokum**

Vokomokum is één van de twee biologische voedselcoöperaties in Amsterdam. Vokomokum huist in het centrum-oost. Alle leden worden geacht bij een werkgroep te gaan en om de twee maanden een dienst te draaien, zodat het werk gelijkmatig verdeeld is en iedereen kennis maakt met hoe de coöp wordt beheerd. Alle verse producten komen van niet meer dan 30 kilometer van het centrum van Amsterdam. Er wordt maandelijks besteld en opgehaald.⁵¹

⁵¹ Lees meer over VersVoko's op <http://www.versvoko.nl/>.

- **Community supported agriculture (CSA)/Pergola's**

Community supported agriculture (CSA) is een model van voedselproductie- en distributie waarin consumenten en producenten de risico's en voordelen van voedselproductie delen. Gewoonlijk is er een vereniging van consumenten die financieel

één of meerdere boeren steunt in ruil voor een deel van de oogst. Afgezien van de financiële bijdrage, helpen consumenten/leden met het beheren van het bedrijf en kunnen ze ook meehelpen in het veld. Meestal zijn ze ook verantwoordelijk voor de taken die buiten het boerenbedrijf vallen.

De eerste CSA's verschenen in Japan, Zwitserland en Duitsland in het begin van de jaren zestig van de vorige eeuw, doordat de zorgen over de veiligheid van voedsel groeide. Sinds de jaren negentig neemt het aantal CSA's in Noord-Amerika en Europa

toe. Van oorsprong zijn CSA's gebaseerd op Rudolf

Steiner's ideeën van biologisch-dynamische landbouw, de meeste blijven geassocieerd met biodynamische of biologische landbouwmethoden. Toch zijn er veel verschillende variaties tussen de verschillende CSA's, zowel wat betreft landbouwmethoden, als de relatie tussen consumenten en producenten

Net als VersVoko's zijn CSA's een ecologisch, economisch en sociaal duurzaam model van lokale voedselproductie en -distributie. Ze worden democratisch gerund en verkleinen de afstand tussen boer en consument. CSA's kunnen verschillende vormen aannemen en aangepast worden aan de verschillende socio-economische omstandigheden. Er zijn ook al veel voorbeelden van CSA's in ontwikkelingslanden.

In Nederland zijn de meeste CSA's, vaak Pergola-associatie genoemd, biologische bedrijven. Eén van deze, De Nieuwe Ronde, is een CSA gevestigd in Wageningen. Dit initiatief begon in 1998 en is gegroeid tot een tuinderij die 150 huishoudens onderhoudt. Het doel van de Nieuwe Ronde is om land te gebruiken op een sociaal, ecologisch en economisch duurzame wijze. Zoals typerend is voor een CSA bestaat de Nieuwe Ronde uit producenten en consumenten. Eén van de belangrijkste karakteristieken is dat de tuinder (met een groep die hem ondersteunde) de tuinderij gestart is zonder externe financiering. De producent nam het risico voor de initiële financiering. Ideaal gezien zou ook dit risico gedeeld moeten worden met de vereniging, maar er moet eerst tijd zijn om een band van vertrouwen op te bouwen.⁵²

- **Veel 'korte ketens' door het hele land**

Onder 'Koop van Buurman Boer' op www.aardeboerconsument.nl vind je per provincie al dan niet biologische boeren die aan nabijgelegen stedelijke gebieden

⁵² Van de Kop, P. et al (2008) 'Community Supported Agriculture: An Alternative Local Food System', LEISA magazine: 24(1): 32-34; <http://www.denieuweronde.nl/>

leveren. Als ze de distributie in eigen hand nemen, houden ze meer marge over; een welkome aanvulling want de helft van de boeren zit op een minimum inkomen of lager. Onder 'hier te koop' vind je websites met info over groentetassen, boerenmarkten, nieuwe concepten zoals 'Marqt' en 'Landmarkt', etc. Op de website thegreenbee.nl vindt een lijst van boeren in je eigen omgeving door op je woonplaats te klikken.

- **Stadslandbouw**

Stadstuinieren behelst alle productie in een stad of dorp. In het geval van voedsel, betekent stadslandbouw de praktijk van teelt, verwerking en distributie van voedsel in en rond een stad of dorp. Stadslandbouw wordt steeds populairder in Nederland. Er

zijn vele voordelen van stadstuinen: Ze maken publieke en private

ruimtes mooier, ze creëren een

gezonde leefomgeving, ze dagen mensen creatief uit en zorgen ervoor dat mensen weer met hun handen in de aarde komen. Ze kunnen ook als een bron van lokaal en gezond voedsel dienen en spelen zo een belangrijke rol in de strijd om voedselsoevereiniteit zowel in het Noorden als in het Zuiden en dragen bij aan een vermindering van de opwarming van de aarde. Er zijn verschillende initiatieven die onder stadslandbouw vallen. De praktijken kunnen privaat of publiek zijn en kunnen erg van schaalgrootte verschillen. Ze kunnen collectief of individueel

gedaan worden.

Mensen kunnen samen buurtmoestuinen opzetten.⁵³ Dit zijn tuinen die normaal gesproken publiek eigendom zijn. Buurtmoestuinen worden door buurtbewoners zelf opgezet. Mensen leren om samen voedsel te verbouwen en leren elkaar weer kennen.

Een andere manier om voedsel te verbouwen in de stad is door guerilla gardening. Terwijl buurtmoestuinen meestal in samenwerking met de lokale autoriteiten worden opgestart, nemen guerilla tuiniers meestal bezit van het land zonder toestemming

⁵³ See www.buurtmoestuin.nl

van de eigenaar. Guerilla gardening kan een eenmalige actie zijn door land met zaadbommen te bevruchten of de vorm hebben van een meer duurzame activiteit. De motivaties van de tuinders kan ook verschillen maar het wordt nu vaak toegepast als een politieke actie voor landhervorming. Guerilla gardening bestaat nu 30 jaar en is verspreid over de hele wereld.⁵⁴ Een voorbeeld hiervan was het SWOMP-project dat meer dan drie jaar in Amsterdam bestond.⁵⁵

Meer individueel zijn volkstuinen. Dit zijn stukken land die mensen gewoonlijk kunnen huren om er hun eigen groenten op te telen (voornamelijk bedoeld voor mensen die geen eigen tuin hebben). In elke stad zijn er wel plekken hiervoor te vinden, maar er zijn vaak wachtlijsten voor. Voedsel kan ook op daken, in ramen en op balkons worden geteeld.⁵⁶

• Zaden bewaren en ruilen

Zadensoevereiniteit wordt bedreigd in Nederland doordat de biotechnologie-gigant Monsanto al drie zaadbedrijven in Nederland heeft gekocht.⁵⁷ Dit heeft verregaande gevolgen, omdat Nederland een grote importeur en exporteur van zaadgoed is. In Nederland coördineert Stichting Zaadgoed de niet-commerciële biologische zaadveredeling. De Stichting ondersteunt concrete veredelingsprojecten en rassenproeven. Ze biedt ook cursussen over biologisch zaadveredeling aan en werkt aan het verhogen van het bewustzijn over het belang van biologische veredeling. Bifurcated carrots⁵⁸ is een blog over biologische zaden en een online platform om zaden te ruilen. Andere zoals De Oerakker⁵⁹ houden traditionele landbouwrassen in stand.

11. Onderneem Actie!

Hieronder een overzicht van wat je zelf kunt doen om voedselsoevereiniteit te promoten:

- **Wees een bewuste consument:** Koop producten van het seizoen, die lokaal geproduceerd, biologisch en GGO-vrij zijn en wees bereid om een eerlijke, niet alleen de laagste, prijs te betalen. Vraag informatie over het voedsel dat je koopt. Steun de lokale boerenmarkt of wordt lid van een VersVoko of CSA.
- **Wordt zelf een producent:** Begin je eigen tuin of help in de tuin van iemand anders. Voedsel op een juiste manier verbouwen is leuk en belonend. Gebruik het land in stad of omgeving zo goed mogelijk. Geen probleem als je een absolute beginner bent, er is veel informatie beschikbaar en mensen die je willen helpen.
- **Onderwijs jezelf:** Op internet is heel veel informatie te vinden, maar je kunt ook contact opnemen met organisaties of mensen of deelnemen aan workshops en/of lezingen.
- **Sluit je aan bij een voedselsoevereiniteitscampagne** en doe mee aan

⁵⁴ Zie <http://www.guerrillagardening.org/gglinks.html>

⁵⁵ Zie swomp.wordpress.com

⁵⁶ Zie <http://swomp.wordpress.com/klimaatneutraal-leven/verticale-tuinen/> and <http://www.raamtuin.nl/> for information on vertical gardens and vertical mini-gardens. At farmingthecity.nl you can find more information on several urban agriculture projects.

⁵⁷ ASEED Europe (2008) You Reap What You Sow. At http://www.aseed.net/pdfs/Monsantosizing_brochure_EN.pdf (English) en http://www.aseed.net/pdfs/Monsantosizing_brochure_nl.pdf (Dutch).

⁵⁸ Zie <http://bifurcatedcarrots.eu/>

⁵⁹ Zie <http://www.deoerakker.nl/>

acties.

- **Mobiliseer je gemeenschap:** Probeer het lokale beleid te beïnvloeden. Zorg voor gezond en lokaal eten in schoolkantines en ziekenhuizen. Zorg ervoor dat milieu-onderwijs en onderwijs over voedsel in het curriculum van scholen wordt opgenomen. Stimuleer de ontwikkeling van een lokale voedselstrategie. Gebruik lege publieke ruimtes om een buurtmoestuin te beginnen.
- **Spread the word en vergroot het bewustzijn:** Gebruik internet of lokale media om over voedselsoevereiniteit in het Zuiden en het Noorden te schrijven. Probeer de interesse over het onderwerp bij zoveel mogelijk mensen op te wekken.
- **Bouw allianties:** Maak contact met verschillende groepen in de voedselsoevereiniteitsbeweging; voedselproducenten, landarbeiders, consumenten, milieufanatici, geloofsgemeenschappen en meer.

12. Aanbevolen literatuur

Online:

A SEED Europe: <http://www.aseed.net>

Centre for Organic Agriculture: <http://www.biologischelandbouw.org>

Dutch Guerilla Gardening Forum: <http://guerrillagardening.org/community/index.php?board=32.0>

ETC Group Publications: <http://www.etcgroup.org/en/materials/publications>

European Campaign for Seed Sovereignty: <http://www.seed-sovereignty.org>

European Food Declaration: <http://www.europeanfooddeclaration.org/>

FIAN Interbational: <http://www.fian.org/>

Food Crisis and the Global Land Grab: <http://farmlandgrab.org/>

Food Encyclopaedia: <http://www.voedselencyclopedie.nl/>

Food First Institute: <http://www.foodfirst.org/>

Food Movements Unite!: <http://www.foodmovementsunite.org/>

Focus on the Global South - Reclaiming the Commons Campaign: <http://www.focusweb.org/taxonomy/term/213>

Guerilla Gardening: <http://www.guerrillagardening.org/>

La Via Campesina: <http://viacampesina.org/en/>

Lekker naar de Boer: <http://www.lekkernaardeboer.nl>

No Patents on Seeds Coalition: <http://www.no-patents-on-seeds.org>

Pan-African Voices for Freedom and Justice: <http://www.pambazuka.org/en/>

Platform Aarde Boer Consument: <http://www.aardeboerconsument.nl>

Raj Patel - Blog and Homepage of the Food Sovereignty Activist and Writer: <http://rajpatel.org/>

Hof van Twello farm: <http://www.hofvantwello.nl>

Slow Food Netherlands: <http://www.slowfood.nl>

Solidariteitsfonds XminY: <http://www.xminy.nl>

Stichting Zaadgoed: <http://www.zaadgoed.nl>

The Farmers Foundation: <http://www.boerengroep.nl>

Transition Towns Netherlands: <http://www.transitiontowns.nl>

Transnational Institute - Agrarian Justice: <http://www.tni.org/work-area/agrarian-justice/agrarian-justice>

Van Eigen Erf: <http://www.vaneigenerf.nl/>

Voedsel Teams: <http://www.voedselteams.be>

CSAs/Pergola's:

Amelis'hof: <http://www.amelishof.nl/> (was de Aardvlo)

De Nieuwe Ronde: <http://www.denieuweronde.nl/>

De Oosterwaarde: <http://www.oosterwaarde.nl/>

De Birkenhof: <http://www.hetderdeerf.nl/birkenhof.html>
De Vrije Akker: <http://www.devrijeakker.nl/>

VersVoko's:

VersVoko (Nederland): <http://www.versvoko.nl>
De Pijp: <http://tppijp.wordpress.com/>
VokoMokum: <http://www.vokomokum.nl/>
Haagse Voedsel Koöperatief: <http://www.vokodenhaag.nl/>
Goei Eete: <http://www.goeieete.nl/page/doe-mee>
VersVoko Groningen: <http://www.facebook.com/versvokogroningen>
Voedselkollektief de Koppelpoort: <http://www.voedselkollektief.nl/>

Films:

Bullshit: <http://www.peaholmquist.com/bullshit/about.htm>
Farmer to Farmer/Van Boer tot Boer: <http://vanboertotboer.tk/>
The farmer and the Gene: <http://www.aseed.net/new/en/intro-gen-zoekt-boer-257>
Gen Zoekt Boer: <http://www.aseed.net/new/nl/intro-gen-zoekt-boer-257>
Killing Fields: <http://www.feedingfactoryfarms.org/>
Mouth Revolution: <http://www.markberger.com/movie/mouth/mouthifesto.html>
Natural World: A Farm for the Future: <http://www.youtube.com/watch?v=xShCEKL-mQ8>
Resilient Seed: <http://vimeo.com/33296184>
Seeds of Change: Farmers, Biotechnology and the New Face of Agriculture: www.seedsofchangefilm.org
The Future of Food: <http://www.thefutureoffood.com>
The Real Dirt on Farmer John: http://www.angelicorganics.com/ao/index.php?option=com_content&task=view&id=148&Itemid=182
The World According to Monsanto: <http://topdocumentaryfilms.com/the-world-according-to-monsanto/> ; <http://www.youtube.com/watch?v=f0NUvkPPMGY> (Dutch Subtitles)
We Feed the World: <http://www.we-feed-the-world.at>

Boeken and artikelen:

Altieri, M.A. and P. Koohafkan (2008) 'Enduring Farms: Climate Change, Smallholders and Traditional Farming Communities', Third World Network: 20-29.
Bello, W. (2009) 'The Food Wars', London: Verso.
Bernstein, H. (2010) 'Class Dynamics and Agrarian Change, Fernwood Publishing.
Depelchin, J. (2008) 'Hungry for a Voice: The Food Crisis, the Market, and Socio-economic inequality'. At <http://www.pambazuka.org/en/category/comment/52480>.
Desmarais, A.A. (2007) 'La Via Campesina. Globalisation and the Power of Peasants', Fernwood Publishing.
Holt-Gimenez, E. and R. Patel (2009) 'Food Rebellions. Crisis and the Hunger for Justice', Food First Books/Grassroots international/Pambazuka Press.
Otters, J. (2008) 'Een overzicht van Community Supported Agriculture in Nederland, Eindrapportage BSc', zie http://www.rso.wur.nl/NR/rdonlyres/A191B506-F059-4D84-923D-AC828F3939DD/64786/JohnOtters_FullReport.pdf
Patel, R. (2007) 'Stuffed and Starved. The Hidden Battle for the World Food System', New York: Melville House Publishing.
Rosset, P. (2003) 'Food Sovereignty: Global Rallying Cry of Farmer Movements', Food First Background: 9(4), zie <http://www.foodfirst.org/en/node/47>.
Schumacher, E.F. (1973) 'Small is Beautiful: A Study of Economics As If People Mattered', zie <http://www.ee.iitb.ac.in/student/~pdarshan/SmallIsBeautifulSchumacher.pdf>.
Windfuhr, M. And J. Jonsen (2005) 'Food Sovereignty: Towards, Democracy in Localised Food Systems', UK: ITDG Publishing.
Wittman, H. et al. (2011) 'Food Sovereignty. Reconnecting Food, Nature and Community', Fernwood Publishing.

Plantage Doklaan 12a
1018 CM Amsterdam
The Netherlands

tel: +31-(0)20-6682236
e-mail: info@aseed.net
www.aseed.net